

MÁRAI SÁNDOR UTOLSÓ NAPLÓJA

U T A S I C S A B A

A nyolcvanas évek derekán, amikor már csaknem negyven éve a naplófeljegyzések pótolják számára a publicisztikát, a kapcsolatot a mindennapi valósággal, a századunkkal egyidős Márai Sándor még mindig jegyzet, kommentál, reflexiókat rögzít, ítéleteket fogalmaz meg. Rettenetesen fáradt és gyenge, támolyogva jár, „bottal” ír és gondolkodik, glaukóma kínozza, madár-ijesztőnek, múzeumi polcra való műtyürkének, borostyánba zárt rovarnak érzi magát, ám ennek ellenére újra meg újra előveszi naplóját, s mint akit életfogytiglanra ítélték: „körümmel jeleket rajzol a falra”. Ezek az egyre fogyatkozó és halványuló jelek, melyek közül nem egynek rajzolata az életmű korábbi szakaszaiban már elkészült, föltétlen figyelmet érdemelnek, hisz mindvégig Márai Sándor értelmiségi magatartását árnyalják.

Helyzetében, s ez nagyon is érthető, ismételten szembe kell néznie élet és halál kérdéseivel. Sohasem volt hívő ember, sőt a *Föld, föld!* . . .-ben nyíltan megvallotta, hogy nem ért a misztikusokhoz, alkatilag idegen számára minden misztika, következésképp a „csodálatos”-at csak tenyeres-talpas valóságában tudja érzékelni, s a „természetfölötti”-ben is csupán a természet melléktermékét látja. Most azonban, hogy a végpont közelségét érzi, ki próbál mozdulni a tenyeres-talpasság dimenzióiból, s kételyek közt őrlődve el szeretné érni Istent. Bár változatlanul meggyőződése, hogy az élet véletlen, se értelme, se célja, a halál pedig „szükségszerű következménye egy véletlennek, és ugyancsak nincs értelme, sem célja”, időről időre mégis rést keres a „véletlen” masszív falán.

Egy helyt azon tűnődik el, hogy az emberi tudat számára az univerzumban az egyetlen érthetetlen az, hogy „van”. A kozmikus jelenségeket szét lehet szedni, meg lehet magyarázni, de az univerzum létezését, az ontológiai tény nem lehet „megérteni”. Ezt a borzongató evidenciát Berzsenyi, a nagy költő

érzékletesebben fogalmazta meg, mint az asztronómusok vitái, állítja, majd emlékezetből a *Fohászkodás* két sorát idézi: „. . . léted világít, mint az égő nap. / De szemünk bele nem tekinthet.” Másutt a kvantummechanika nyomába szegődve azt fejtegeti, hogy az univerzum végtelenül összetett, egymást kiegészítő, alkotó és feltételező „részecskéi” mögött a „térnélküli és időtlen Semmiben” egy matematikai struktúra áll, amely már „nem energia, nem is elektromagnetizmus és gravitáció, nem anyag és energia, hanem Eszme”. Épp ezért „ha én, az univerzum semminek tekinthető része, tudok arról, hogy vagyok, feltehető, hogy a Mindenség, aminek része vagyok, ugyancsak tud arról, hogy van”. Ezen a ponton már-már célba ér, már-már túllendül az egyetemes véletlenszerűség sötéttségén, következő mondata azonban mégis a szkeptikus visszalépés: „De mindez csak játék szavakkal a Semmiben.” Nem véletlen hát, hogy az istenkeresés terén egyelőre nem tudja meghaladni a minden lehetséges föltevését. Miközben a fundamentális vallásosság változataitól rendre elhatárolja magát, „vén fejfel” odáig jut, hogy nem hisz semmiben, de nem is tagadja a lehetőségét semminek. Reméli, hogy a mindenségben van tudatosság, még ha közben tudja is, hogy ez csak remény, talán „nem is őszinte remény”.

Miután felesége, nevelt fia, testvérei sorra kidőlnek, s a magány már oly sűrű körülötte, mint a téli köd, kibillen labilis egyensúlyából, és veszteségei súlya alatt szitkozódni kezd. „A szavak. Isten, kegyelem, gondviselés. Minden, amit papok, bölcselek valaha mondtak. Minden hazugság” – háborog undorodva, s a csalás és öncsalás csapdáit kerülgetve a „vigyorgóan obszcén” halálban látja az emberi élet definitív végét. Anyagelvű dühe csak lassan csillapodik. Előbb azt vallja meg, hogy sokat gondol Istenre, vajon milyen lehet, ha van, majd később, halála előtt néhány hónappal, ismét rátalál a számára egyedül elfogadható, tán megnyugvást hozó képletre: „Minden Istenben van. És mindenben Isten van. Spinozának igaza volt. De Isten nem lehet a »vallások« istene.”

Istennel és Istenért vívódó elméje természetesen az élet profánabb jelenségeire is reagál. Már a *Föld, föld!* . . .-ben felveti a kérdést, hogy mi az emberi kegyetlenség igazi oka. Egy planétán, ahol bioszféra van, egy „molekula a fejlődés libasorába áll”, és évmilliárdok után komplikált organizmus lesz belőle. A molekula még nem kegyetlen, de fejlett, emberi változatában már igen, hisz semmiféle „más organizmus nem hajlandó a kegyetlenségre, csak az ember”. Miért van ez így? A haláltudatból eredő pánik okozza netán? Nem tudunk semmit, szögezi le, „közömbös és sötét univerzumban kallódó, vakvéletlennel életre hívott” halálraítéltnek látva mindenkit, aki él. A kérdés aztán az utolsó naplóban többszörös erővel visszhangzik. Kezébe kerül az Amnesty International kézikönyve, mely csaknem négyszáz oldalon taglalja, miként

kegyetlenkednek a föld különféle országaiban a kormányok, pártok, érdekszövetségek, politikai, vallási és ideológiai szervezetek, s végül kénytelen megállapítani, hogy a „kegyetlenség az a katalizációs küszöb, ahol az emberiség összhangban tevékeny”. Fáradt éjszakáinak egyikén Voltaire-t lapozza föl, s a XVII. századi francia állapotok kapcsán kimondja: „Mindenütt gyilkosság és rablás. Városokat cserélnek, kirabolnak, akasztanak, minden megy tovább. Mint a XX. században. És ha lesz még történelem, mint mindig, változatlanul.” Az állandó jellegű emberi aljasság, kapzsiság, hiúság, alattomoság és kegyetlenség, a változatlan vérszomj ellenében három küszöböt nevez meg, mely lehetővé teszi, hogy a „vérgőzös állat” több legyen, mint aki: az irgalmat, a testi gyönyört és a felfokozott gyönyört, a művészet, a szellem, a zene gyönyörét. Érthető hát, hogy elesettségében továbbra is a szellem, az irodalom jelenségeit fürkészi, ugyanazzal a kíváncsisággal és ellenállással, amellyel a végső kérdéseket járja körül.

Némi nosztalgiával idézi a régebbi korokat, midőn a könyv még „liturgikus tünemény” volt, akár a „szenteltvíztartó vagy a tabernákulum”, tartalma pedig „személyhez szólt, az olvasóhoz, nem a fogyasztóhoz”, majd türelmetlenül elfordul a konzumirodalomtól, s csaknem fölnevet a híre, miszerint Los Angelesben kilencezer író sztrájkolni kezdett. A tömegkultúra, a showbusiness áradatát indignáltnan elveti tehát, indulatai azonban mégis az otthonról érkező hírek nyomán csapnak igazán magasra. Amikor arra kéri, hogy térjen haza, hiszen a „kiürült gesztusnak”, emigrációjának már semmi értelme, megütközik a levélíró értetlenségén, s töprengés nélkül elveti annak lehetőségét, hogy beálljon a „hasznos hülyék” közé. Amikor pedig az írószövetség csalogatja haza, a múltak jóvátehetetlenségének tudatában keserű iróniával veti papírra: „Mindent újra kiadnak, bőrbe kötve, engem is. A műemlékek közös sorsa, hogy a kutyák végül lepisálják a talapzatot.”

A feljegyzések nemegyszer régi sérelmeket is időszerűsítenek. 1952-ben, mint ismeretes, harminchárom magyar író és költő részvételével megjelent a *Magyar írók Rákosi Mátyásról* című kötet, melyet, annak ellenére, hogy a kiadvány elkészültének tortúráját nem kellett személyesen elviselnie, Márai a *Föld, föld!*...-ben módszeresen, árnyaltan leleplezett. Az írástudók árulásának ez a dokumentuma azonban oly közléről érintette, hogy 1984 elején vissza kellett térnie a témához, s akárha friss sebet fájjalna, szarkasztikusan felhőrdült: „1952-ben Rákosi és bandája már elkövették mind a gyalázatosságokat, melyekért később a magyar forradalom felelősségre vonta őket, de a magyar írók alázatos főhajtása és seggnyaló lihegése felülmúlt mindent, amit valaha és valahol a zarnokság térfogatában írók elkövettek.” Legalább ekkora haraggal és idegenkedéssel gondol azokra a populista írókra és tollforgatókra, akik a nép nevében politikai, társadalmi és irodalmi terveket dolgoztak ki.

„Illyés Gyula, Veres Péter és a velük társult műparasztok – véli karikírozón – úgy képzelték 45-ben, ha nemzetiszínű gatyában felsorakoznak a kommunisták mögött, nem kell más, csak megvárni, amíg a kommunisták elvégzik a piszkos munkát – elveszik a birtokot, a bankot, a zsidó és grófi vagyont – és akkor ők, kézdörzsölve, előlépnek és átveszik a kézet.” Viszolygásában egészen addig megy el, hogy föltételezi, ha a „nemzeti parasztok” még egyszer szóhoz jutnának Magyarországon, ez föltétlen a magyarság újabb tragédiájához vezetne. Ebből a perspektívából nagyon is érthető, hogy valójában két dolgot köszön amerikai emigrációjának. Köszöni egyrészt, hogy egy emberöltőn át öncenzúra nélkül írhatott, és köszöni másrészt, hogy messze van tőle minden, amit nem szeretett: a nacionalizmus, a „mellőngető hazafiaskodás, a törzsökös, faji kuruckodás”.

Érdekes módon maga az irodalom is súlyos kételyek elé állítja. Úgy találja, hogy az irodalom tud ugyan „sújtás és villanás” is lenni, általában azonban „riszálás, hiúság, kapzsi és erőszakos kínálkozás”, „ornamentális ügyeskedés”. S miközben a „nyelvöltögető szöfecsérlés” ellenében „belülről világító” szavak után kutat, növekvő mindenségáhitata készítésére van ereje ahhoz is, hogy önnön művével szembenézzen. Amikor szóba kerül az *Egy polgár vallomásainak* angolra fordítása, félszázad után előveszi a művet, s csüggedten konstatálja, hogy idegen, „verbózus”, el kellene hagyni a harmadát.

A nyugodt öröm pillanataiban jószerevével már csak akkor van része, ha esténként, lámpaoltás előtt magyar költőkkel társalog. Ha emigrálása előtt búcsúképpen elfeledett magyar írók műveit olvasta egy álló éven át, most, a végső búcsúra készülődve a „magyar bestiarium”-ot lapozgatja, s néhány reflexió erejéig meg-megáll annak különös példányainál. Balassit olvasva úgy érzi, mintha „csikorgó hóban szánkóval” utazna „valamilyen füstölgő kémény irányában, ahol magyarok élnek”. Virág Benedek, ki kétszáz évvel korábban „szomszédja” volt a Krisztinavárosban, azzal lepi meg, hogy újszerű verseiben „nem akar mindenáron új lenni”, hogy tehát költészete avantgárd költészet, „fehér parókában”, mindennemű színésziesség és ripacskodás nélkül. Ezek között a reflexiók között azonban talán mégis az Arany Jánosra vonatkozó a legtalálób. Egy éjjel a *Daliás idők*et olvasgatja, s a „bűbájos Első ének” után le kell írnia: „A szavak íze, illata, mint a friss sütetű soroksári kenyér. Szépséges hazám, magyar nyelv, csak ez maradjon az utolsó pillanatig.”

Ez a motívum is távolról „visszhangzik” persze, hiszen már a *Föld, föld!* . . .-ben megvallotta, hogy igazán, alkatian soha nem érdekelte semmi más, csak a magyar nyelv és annak „felső fokú teljessége, a magyar irodalom”. Mi több, megvallotta azt is, hogy pontosan 1947. február 10-én éjjel eszmélt rá végképp, hogy számára nincs más „haza”, csak a magyar nyelv. Ennek ellenére a napló nosztalgiát és szorongást elegyítő sorai valahogy messzebb világítanak. Ha a

„közösség”-ben, „nemzettudat”-ban, „egység”-ben gondolkodók át tudnák élni a haza fogalmának ezt a tartalmát, nyilván lehangolatlana kezükben az idéetlen furkó, mellyel váltig hadonásznak, határon innen és határon túl. Mert nincs ennél tisztább identitástudat.

Egy augusztusi napon, vihart jelző ólmos ég alatt, Márai Sándor az óceán partján elnéz egy sirályt, amint a végtelenségen silbakol: „Előre nem lát, a horizontot nem ismeri másképp, csak a jobb és bal oldali hemiszféra perspektívájában. Olyan, mint az ideológus, aki az emberi világot csak jobb vagy bal fogalmazásában hajlandó felismerni. De lehet egyenesen előre is látni . . . Ehhez homlok kell és abba ágyazott szemek.” Úgy gondolom, a sirály leírásában rejlő önjellemzés pontos, hisz Márai Sándornak csakugyan volt homloka és abba ágyazott szeme, mellyel az ember, a művészetek, a kultúra érdekében mindig előre próbált nézni, még ha a látvány gyakran leverő, megpróbáltatásokat hozó volt is.